
**КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДІН ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІ МЕН СЕНУШІЛЕРДІҢ
ТАҒДЫРЫ**
СУДЬБЫ ДУХОВЕНСТВА И ВЕРУЮЩИХ В СОВЕТСКОМ КАЗАХСТАНЕ
THE FATES OF THE CLERGY AND BELIEVERS IN SOVIET KAZAKHSTAN

ҒТАХР 03.20

**ҚАЗАҚ МОЛДАЛАРЫНЫҢ XX ҒАСЫРДАҒЫ «АМАН ҚАЛУ»
СТРАТЕГИЯСЫ (ҚАЗАҚСТАННЫҢ БАТЫС ӨңІРІ)**

Гүлдана Абайқызы Мамбетова¹, Әшірбек Құрбанұлы Мүмінов²

¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, (34-үй, Молдағұлова даңғ., 030000 Ақтөбе, Қазақстан), Тарих факультетінің PhD докторанты, <https://orcid.org/0000-0002-2075-4331>, E-mail: guldanamambetova@gmail.com

²Ислам тарихы, өнері мен мәдениетін зерттеу орталығы (ИРСИКА), Ислам ынтымақтастығы ұйымы (ОИС), (Носараға Mah. Alemdar Caddesi No. 15, Bâbüâlî Girişi, Cağaloğlu-Fatih, 34110, İstanbul, Türkiye), Тарих ғылымдарының докторы, доцент, Орталық Азиядағы қызмет бойынша кеңесші, <https://orcid.org/0000-0002-3430-928X>, E-mail: muminov9703@yahoo.com

Түйіндеме. *Kіріспе.* Мақалада кеңес үкіметінің қазақ жеріндегі діни тұлғаларға қатысты жүргізген қудалау саясаты барысындағы XX ғасырдағы Қазақстан молдаларының «аман қалу» стратегиясы талданады. Соңғы үш жылдықта Мемлекет басшысының тапсырмасымен тарихымыздың ақтаңдақ кездеріндегі жазықсыз қудаланған, атылған бай-кулак, дінбасылар, яғни XX ғасырдың 20-30 жылдардың саяси құрбаны болған жандарды толық ақтау, олар туралы деректерді жинау, біріктіру процестері жүзеге асуда. Аталған мәселе жан-жақты зерттеуді талап етеді. Себебі репрессия, жазалау кезінде көптеген молда, діни қызметкерлеріміз ең алдымен жеке басын, отбасын сақтап қалу мақсатында көршілес мемлекеттерге шекара өтіп кетуге мәжбүр болды, тіпті кейбіреулерін әдейі басқа мемлекеттерге мәжбүрлеп қудалау шаралары болғанын мұрағат құжаттары дәлелдеп отыр.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Кеңестік биліктің жалпыға міндеттеген атеистік көзқарасын қабылдап, дінмен күресте осалдық танытудың өзі Қазақстан молдарының «аман қалу» стратегиясы болып табылады, яғни діни көзқарастағы қарапайым халықтың аман қалуы үшін, қазақ жеріндегі діни жағдайдың, дін өкілдерінің кеңестік биліктің жүргізген атеистік саясатына бейімделу арқылы, түрлі трансформациялану жағдайында қазақ жеріндегі ислам дінінің сақталып, өмір сүруге деген талпынысын дәлелдеу аталған мақаланың мақсат-міндеттерін құрап отыр. *Нәтижелер.* Отаршыл мемлекеттің әскеріне де, саясатына қарсы тұру қиынға соғатынын білген қарапайым діни бірлестіктер кеңес билігінің барлық шығарған ережелері мен тыйымдарын еш қарсылықсыз қабылдады. Кей жағдайларда мұрағат беттерінде көтерілістер мен

қарсылықтардың болғанын көруге болады. Алайда, ондай жағдайда тез басылып, кеңестік әскер тарапынан жаншылып отырды. Мақала жазу барысында салыстырмалы анализ, тарихилық, жүйелілік әдістері қолданылды. Авторлар отандық тарихнамадағы «аман қалу» стратегиясы туралы жазып жүрген тарих ғылымдарының докторы, профессор Мүмінов Әшірбек Құрбанұлының еңбектері мен Ақтөбе облысының мемлекеттік архивінің құжаттары, сондай-ақ, мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаевтың арнайы тапсырмасымен саяси-құрбандарды толық ақтау жөніндегі комиссияларының қорытынды материалдары негізінде ұсынылып отыр. Алға қойылған мақсатымызға жету үшін, алдымен «аман қалу» стратегиясының сипаттамасы, сондай-ақ кеңес билігінің дінбасыларға қатысты ұстанған саясатын, жалпы дінге және діншілдікке қатысты саясатының мән-мағынасы да қарастырылды. *Қорытынды.* Ислам діні қазақ халқының тарихында, әсіресе кеңестік билік жүргізген қудалау, отарлау саясатқа негізделген атеистік қоғамға бетбұру кезеңінде маңызды рөл атқарып, ұлтымыздың салт-санасын айқындауға үлес қосты. Қазақ халқының рухани болашағына бағыт-бағдар беріп, Кеңес Одағы ыдырағанға дейін түрлі трансформациялық өзгерістерге ұшырай отыра, Қазақстанның батыс өңірінің діни қайраткерлері мен молдаларының түрлі әлеуметтік, саяси жағдайларға бейімделу арқылы жүзеге асып отырған қызметтері нәтижесінде ислам діні идеологиялық қару рөлін атқарып келді.

Кілт сөздер: «ишан», «аман қалу» стратегиясы, «ОГПУ», саяси құрбандар, диаспора, «қызыл террор», колониализм, діни трансформация, мәжбүрлі босқындар».

МРНТИ 03.20

СТРАТЕГИИ «ВЫЖИВАНИЯ» КАЗАХСКИХ МУЛЛ В XX ВЕКЕ (ПО МАТЕРИАЛАМ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА)

Гүлдана Абайқызы Мамбетова¹, Аширбек Курбанович Муминов²

¹Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, (д. 34, пр. Молдагуловой, 030000 Актөбе, Республика Казахстан), PhD докторант исторического факультета, <https://orcid.org/0000-0002-2075-4331>, E-mail: guldanamambetova@gmail.com

²Исследовательский центр по исламской истории, искусству и культуре (ИРСИКА), Организация исламского сотрудничества (ОИС), (Nocarpaşa Mah. AlemdarCaddesi No. 15, Bâbüâli Girişi, Cağaloğlu-Fatih, 34110, İstanbul, Türkiye), доктор исторических наук, ассоциированный профессор, консультант по деятельности в Центральной Азии, <https://orcid.org/0000-0002-3430-928X>, E-mail: muminov9703@yahoo.com

Аннотация. *Введение.* В данной статье анализируется стратегия «выживания» казахских мулл в XX веке в ходе политики советского правительства в отношении духовенства на казахской земле. В последние три

года по поручению Главы государства идет процесс полной реабилитации, осуществляется сбор данных невинно преследуемых и расстрелянных байкулаков, религиозных деятелей, политических жертв 20-30-х годов XX века. Этот вопрос требует комплексного, тщательного исследования. Потому что во время репрессии и гонении многие наши муллы и религиозные лидеры были вынуждены бежать через границу в соседние государства, чтобы спасти себя и свои семьи, и даже некоторых из них сознательно заставляли выезжать в другие государства в ходе репрессии, об этом свидетельствуют архивные документы.

Цель и задачи исследования. Принятие повсеместно навязываемого советской властью атеистического взгляда и демонстрация уязвимости в борьбе с религией является стратегией «выживания» казахских мулл, т. е. выживания религиозно настроенного простого народа, чтобы сохранять ислам в стране и в первую очередь спасти самого себя и свою семью. Это связано с тем, что обычные религиозные общины, зная, что противостоять армии и политике колониального государства будет трудно, поэтому без возражений принимали все правила и запреты, издаваемые советской властью. В некоторых случаях на архивных материалах можно увидеть небольшие бунты и протесты религиозных лидеров. Однако в такой ситуации он был быстро подавлен и разгромлен со стороны советской армии.

Результаты. В ходе написания статьи использовались методы сравнительного анализа, историчности, систематизации. Авторы представляют ее на основе работ доктора исторических наук, профессора Муминова Аширбека Курбановича, писавшего о стратегии «выживания» в отечественной историографии, и документов Актюбинского областного государственного архива, а также итоговых материалов комиссии по полному оправданию политических жертв по специальному поручению главы государства. Для достижения заявленной нами цели прежде всего рассмотрелось значение термина стратегии «выживания» и политики советской власти в отношении духовенства, политики в отношении к религии в казахской земле и религиозности в целом.

Выводы. Ислам сыграл важную роль в истории казахского народа, особенно в период перехода к атеистическому обществу, основанному на гонениях и колониационной политике советской власти, и способствовала определению обычаев нашего народа. Направляя духовное будущее казахского народа и претерпевая различные преобразующие изменения вплоть до распада Советского Союза, ислам сыграл роль идеологического оружия в результате деятельности наших религиозных деятелей и мулл западного региона Казахстана, адаптируясь к различным социальным и политическим условиям.

Ключевые слова: «ишан», стратегия «выживания», «ОГПУ», политические жертвы, диаспора, «красный террор», колониализм, религиозная трансформация, «вынужденные беженцы».

STRATEGIES OF "SURVIVAL" OF THE MULLAHS OF KAZAKHSTAN IN THE TWENTIETH CENTURY (THE WESTERN REGION OF KAZAKHSTAN)

Guldana Abaikyzy Mambetova ¹, Ashirbek Kurbanovich Muminov²

¹K. Zhubanov Aktobe Regional University, (34, Moldagulova av., Aktobe, 030000 Republic of Kazakhstan), PhD student of the Faculty of History, <https://orcid.org/0000-0002-2075-4331>, E-mail: guldanamambetova@gmail.com

²Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA), Organization of Islamic Cooperation (OIC), (Hocapaşa Mah. Alemdar Caddesi No. 15, Bâbüâli Girişi, Cağaloğlu-Fatih, 34110, İstanbul, Türkiye), Dr. Sciences (History), Associate Professor, Consultant on Organizational Activities (Central Asia), <https://orcid.org/0000-0002-3430-928X>, E-mail: muminov9703@yahoo.com

Abstract. *Introduction.* This article analyzes the strategy of "survival" of the Kazakh mullahs in the twentieth century in the course of the Soviet government's policy towards the clergy in the Kazakh land. At present, on behalf of the Head of State, the process of full justification is underway, data are being collected on innocently persecuted and executed Baikulak, religious figures, political victims of the 20-30s of the twentieth century. *Goals.* This issue requires a comprehensive, thorough study. Because during the repressions and punishments, many of our mullahs and religious leaders were forced to flee across the border to neighboring states in order to save themselves and their families, and even some of them were deliberately forced to travel to other states during the repression, this is evidenced by archival documents.. Acceptance of the atheistic view imposed by the Soviet authorities everywhere and demonstrating vulnerability in the fight against religion is a strategy for the "survival" of the Kazakh mullahs, that is, the survival of the religiously inclined common people in order to preserve Islam in the country. This is due to the fact that ordinary religious communities, knowing that it would be difficult to resist the army and the policy of the colonial state, therefore, accepted all the rules and prohibitions issued by the Soviet government without objection. In some cases, small riots and protests can be seen on the archive pages. However, in such a situation, he was quickly suppressed and defeated by the Soviet army. In the course of writing the article, were used the methods of comparative analysis, historicity, and systematization. *Result.* The authors present it on the basis of the works of the Doctor of Historical Sciences, Professor Muminov Ashirbek Kurbanovich, who wrote about the strategy of "survival" in domestic historiography, and the documents of the Aktobe regional archive, as well as the final materials of the commission for the full justification of political victims on special instructions from the head of state. To achieve the stated our goal will first of all consider the significance of the policy of the Soviet government in relation to the clergy, the policy in relation to religion in the Kazakh land and religiosity in general. *Conclusions.* Islam played an important role in the history of the Kazakh people, especially during the transition to an atheistic society based on the persecution and colonization policies of the Soviet regime, and helped define the customs of our people.

Guiding the spiritual future of the Kazakh people and undergoing various transformative changes until the collapse of the Soviet Union, Islam played the role of an ideological weapon as a result of the activities of our religious leaders and mullahs of the western region of Kazakhstan, adapting to different social and political conditions.

Key words: «ishan», «survival» strategy, political victims, diaspora, «red terror», colonialism, religious transformation, «forced refugees».

Кіріспе. Кеңес үкіметі әкімшіл – әміршіл жүйеге сүйеніп, большевиктік партия билігі қоғамның барлық саласында идеологиялық диктат, қатаң бақылау жасау саясатын жүргізгенін білеміз. Сонымен бірге қазақ халқын шоқындыру мен орыстандыруға бағыттаған коммунистік партияның «солақай саясаты» ғалымдар, бай-кулактар, дінбасы молдалар, әскерилер, т.б. қоғамның барлық әлеуметтік топтарын XX ғасыр басында жазықсыз қудалады. Бұл мақала ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының әр ұлтқа тіл, дін, діл және жазу керек деп айтып кеткеніндей, қазақ қоғамының маңызды рухани бөлігі - дінімізге қатысты болып отыр, соның ішінде ел тарихындағы репрессиялар мен жазықсыз қудалауға ұшыраған әлеуметтік топ өкілдерінің бірі – молдалардың тарихи тағдырына арналады. Кеңестік биліктің атеистік көзқарасын қабылдап, дінмен күресте осалдық танытудың өзін қазақ молдарының «аман қалу» стратегиясы ретінде қарастыра отырып, яғни діни көзқарастағы қарапайым халықтың аман қалуы үшін жасалғанын, қазақ жеріндегі діни жағдайдың, дін өкілдері лидерлерінің кеңестік биліктің жүргізген атеизм саясатына бейімделу арқылы, діни трансформациялану жағдайында қазақ жеріндегі ислам дінінің сақталып, өмір сүруге деген талпынысын дәлелдеу біздің мақаламыздың мақсат-міндеттерін құрап отыр. Себебі отаршыл мемлекеттің әскеріне де, саясатына қарсы тұру қиынға соғатынын білген қарапайым дін басшылары кеңес билігінің барлық шығарған ережелері мен тыйымдарын қарсылықсыз қабылдауға мәжбүр болды. Қазақстанның батыс өңіріндегі көтерілістер мен қарсылықтардың болғанын мұрағат беттерінен көруге болады. Алайда, ондай жағдайда тез басылып, кеңестік үкіметі тарапынан жаншылып отырды. Белгілі деректанушы Қ. Атабаев айтқандай, қазақ халқының бодандыққа еш уақытта көнбеген, бостандық үшін күресе білген халық екенін екенін ғылыми тұрғыдан дәлелдеу – қазақ тарихшыларының алдында тұрған жауапты міндет екенін естен шығармауымыз қажет. Себебі, Ресей билігінің кеңестік кезеңіндегі исламға қатысты саясатының бір ерекшелігі - отарлық саясаттың күшейген тұстарында қатыгездік сипатта болғанын көрсету болып табылады.

Соңғы үш жылдықта Қазақстанда кеңес үкіметінің билігі кезіндегі дінге қарсы күрес, тарихымыздың ақтандақ тұстары – репрессияға ұшыраған бай, кулактар, ашаршылық жылдарының құрбандары, жазықсыз жазаланған, түрлі айып тағылған дінбасы, молдалардың тағдыры көптеп зерттелуде. Себебі жана Қазақстанда тарихқа көзқарас таптық емес, өркениетті, объективті жазылуы тиіс. Осы орайда Президент Қ.К.Тоқаевтың тапсырмасы бойынша саяси қуғын-сүргінге ұшырағандарды ақтау туралы құрған комиссиясының қорытынды

материалдарында тақырыбымызға қатысты құнды деректер бар. Сонымен қатар, ауызша тарих, Oral history деп жатамыз, еліміздің тарихының осындай күрделі кезеңдерін сипаттауда, оларды зерттеуде маңызды орын алатын маңызды зерттеу әдістерінің бірі. Деректанулық маңыздылығы жоғары болып табылатын құнды еңбектерде қазіргі таңда көптеп қолданылып жүр. Себебі бір ғасыр бұрын кеңестік отаршыл саясат құрбандарына айналған тұлғалардың ұрпақтарының естеліктері, интервью, заманхаттарын алдыңғы орындарға қою арқылы, жаңа мәнге, жаңа көзқарастар арқылы тарихи зерттеулерге екінші дем беруге болады.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Тәуелсіздік алғанға дейін, кеңестік авторлардың еңбектері мемлекеттің дінге қарсы саясатын қолдауға және насихаттауға, атеистік дүниетанымды негіздеу мен орнықтыруға, және үгіттеуге бағытталып келді. Көптеген еңбектер 1920-1930 жылдардағы Кеңес үкіметінің атеистік тәжірибесін сипаттауға арналып, зерттеулер ескі және жаңа дүниенің элементтері ретінде кеңес мемлекетінің діні мен идеологиясының үйлесімсіздігі идеясын ұсынды. Мақала дайындау барысында сол себепті таптық көзқарастағы емес, кеңес үкіметінің отаршылдық саясаты жағдайында исламның қазақтардың өмірінен шеттелуіне байланысты жазылған қазақстандық тарихшылардың заманауи зерттеулері мен диссертациялары деректік қорымыздың бірінші тобын құрайды. А.С. Жанбосынованың (Жанбосынова, 2010) зерттеулері Қазақстанның Шығыс өңіріндегі мемлекет-дін қарым-қатынастары мен осы өңірде жүргізілген қудалау саясатын талдайды. Сонымен қатар, Шығыс Қазақстан облысындағы діни қызметкерлердің қудалауға ұшырауына байланысты «Репрессивная политика Советского государства в 20-50 е годы XX века» (на примере Восточного Казахстана) кандидаттық диссертациясында репрессияға ұшыраған тұлғаларды ұлтына, діни қызмет статусына, атқаратын жұмыс орындарына, тағылған айыптарына байланысты толық талдау жасаған (Жанбосынова, 2010: 255-259 бб). Г.М. Раздыкова (Раздыкова, 2007) қазақтардың мұсылмандық білім беру жүйесі мен этникалық құрамын зерттесе, З.Г. Сактаганова (Сактаганова, 2017) кеңес мемлекетінің дін саясаты, формалары мен әдістерін талдап, дінге қарсы күрестің заңнамалық негіздемесіне баса назар аударады. XX ғасыр екінші жартысындағы діни ахуал толығырақ қарастырылып, кеңестік қазақстандықтардың күнделікті өміріндегі исламның рөлі белгілі бір кезеңдердегі белсенді дінге қарсы күресіне қарамастан, Қазақстанның әртүрлі аймақтарында дін өте маңызды болды деп тұжырым жасайды. Зерттеуші А.М. Садыкованың (Садыкова, 2015) Қазақстандағы діни мекемелердің мемлекеттен бөлу саясатының жүзеге асырылуын зерттеп, қарастырылып отырған мәселеге қатысты шетелдік, кеңестік, қазақстандық ғалымдардың зерттеулеріне тарихнамалық талдау жасайды, ал, А. А. Мустафаеваның (Мустафаева, 2013) зерттеуінде Қазақстанның тәуелсіздік жылдарының алғашқы кезеңдеріндегі исламның қайта жаңғыруының ішкі факторы ретінде идеологиялық вакуумды толтыру қарастырылса, сыртқы фактор ретінде мұсылман елдерімен дипломатиялық қатынастардың орнатылуын көре аламыз. С.У.Бақторазов, (Бақторазов, 2022, 2023) кеңес үкіметінің Қазақстанның оңтүстік өңірінде жүргізген қуғын-сүргін (1917-1939 жж) саясатын зерттей келе, репрессияға

ұшыраған тұлғаларға этникалық талдау жасаған, 70-тен аса қудаланған өзбек азаматтарының тізімін көрсетеді. Ал, зерттеуші С.Д. Дильманов (Дильманов, 2003) еңбегінде репрессияланған қазақ молдаларының түзету-еңбек лагерлеріндегі өмірі туралы мәліметтер келтірілген.

Кеңес өкіметінің орнаған алғашқы күндерінен бастап мемлекет пен дін арасындағы қарым-қатынастың екіжақты сипаты туралы Сақтағанова З.Г., Мажитова Ж.С., Аймахов Е.Н (Сақтағанова және басқалар, 2017:191-200) жазады. Отандық тарихнамада З.Сәдуақасованың еңбектері Ресей самодержавиесінің Оңтүстік Қазақстандағы діни саясаты мен Түркістандағы «мұсылман мәселесін» шешу мәселелеріне арналып, зерттелген (Сәдуақасова, 2002: 85-92).

Қазақстан тәуелсіздік алғалы ислам тарихы мен қазақ жеріндегі эволюциясына қатысты көптеген еңбектер жазылып, айтылмаған тұстары тарих беттеріне қайта шыға бастады. Соңғы үш жылдықта Қазақстанда кеңес үкіметінің билігі кезіндегі діни жағдай, тарихымыздың ақтаңдақ тұстары – репрессияға ұшыраған бай, кулактар, ашаршылық жылдарының құрбандары, жазықсыз жазаланған, түрлі айып тағылған дінбасы, молдалардың тағдыры көптеп зерттелуде. Себебі жаңа Қазақстанда тарихқа көзқарас таптық емес, өркениетті, объективті жазылуы тиіс. Сондықтан да, қазіргі отандық тарихнамада исламның қазақ жеріндегі рөлі мен маңызы туралы ғылыми мәселелер көптеп зерттеліп, отан тарихындағы таптық тұрғыда емес, шынайы деректер тобының қатарын толықтыруда. Осы орайда Президент Қ.К.Тоқаевтың арнайы тапсырмасы бойынша саяси қуғын-сүргінге ұшырағандарды ақтау туралы құрған комиссиясының қорытынды материалдарында аталған тақырыбымызға қатысты құнды деректер бар. Сол себепті де аталған құжаттық жинақтардың 5, 21, 32, - ші томдары мақала дайындау барысында қолданылды.

Ауқымды, нақты тарихи фактілерді қажет ететін мәселемізге қатысты мәліметтер ҚР-ның Президенттік архивіндегі 141-қор (Қазақ өлкелік комитеті), Ақтөбе мемлекеттік облыстық архивіндегі 3-ші қор (Мұсылман депутаттарының Ақтөбе аудандық атқару комитеті), 4-ші қор (Жұмысшы, шаруа және қызыл әскер депутаттары кеңесінің Ақтөбе губерниялық атқару комитеті), 13-қорынан (Ақтөбе қаласының пролетарлық аудандық халықтық бақылау комитеті) алынды.

Зерттеу тақырыбымызға қатысты мәліметтердің келесі бір тобына Ақтөбе облысының Мемлекеттік архиві мен Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейіне қарасты «Руханият» орталығында сақталған материалдары жатады. Онда «Сталиндік репрессия» кезінде қудаланған молдалар мен дінбасылар туралы біршама деректер сақталған. Кеңестік биліктің дінге қатысты қатыгез саясатының нәтижесінде туған жерін тастап Ресей жеріне қашып, тірі қалу мақсатында қызметін, аты-жөнін жасыруға мәжбүр болған молдалар мен ишандардың ұрпақтары өз ата-бабалары туралы мәліметтерді іздестіруде. Зейнеткер, өлкетанушы, Ақтөбе облыстық тарихи – өлкетану музейі жанындағы «Руханият» клубының төрағасы, 2016 жылы құрылған «Аманат» экспедициясының жетекшісі, діни қайраткерлердің өмірінен зерттеу

жұмыстарын жинақтап, республикалық «Тұран-тв» түсіру тобымен Ақтөбе облысы аумағындағы көне мешіт медреселер және онда қызмет еткен ахундар мен хазіреттер, дін өкілдері туралы 5 бөлімнен тұратын «Аманат» фильмінің жоба жетекшісі – Абдуллина Жібек апайымыз солардың бірі болып табылады. Сондай-ақ, Сталиндік репрессия кезінде қудаланып, кейіннен Қарақалпақ, Өзбекстан жерлерін паналап, діни қызмет атқарған аталарын зерттеп жүрген Ақтөбе облысы, Шалқар ауданындағы «ұстаздардың ұстазы» атанған Әбдіғалым ишанның немересі Махмут Әбдіжәлиұлы мен өлкетанушы Жібек Абдуллинаның интервьюлері мақаламыздың деректік қатарын толықтырып отыр. Себебі, қазіргі таңда ауызша тарих көптеген тарихи зерттеулерді тәуелсіз елдің тарихы тұрғысынан саралап, зерттеуде шынайы деректердің көбеюіне үлесін қосып отырғаны сөзсіз.

Мақала жазу барысында тарих ғылымында қалыптасқан тарихилық, объективтілік, жүйелілік принциптері басшылыққа алынып, колониализм теориясы қолданылды. Сонымен бірге зерттеу барысында нақты-салыстырмалы талдау, сипаттау, деректің шынайылық деңгейін анықтау, интервью алу әдістері қолданыс тапты. Объективтілік принципі мақаламызда қозғалыстың сипатын ашып, салдарлары мен нәтижелерін бағалауға мүмкіндік береді. Зерттеудің әдіснамалық негізі пәнаралық көзқарас болып табылады. Себебі, пәнаралық көзқарас жаратылыстану және қоғамдық ғылымдардың әдістерін тарих, гуманитарлық ғылымдарда табысты пайдалануға мүмкіндік беріп отыр.

Талқылау. Отандық тарихнамада мақаламызда қолданып отырған «аман қалу» стратегиясы термині тар мағынада қолданылып жүр. Себебі шетелдік көптеген ғалымдар бұл терминді негізінен биология, психология, генетика, экология, экономика салаларында кеңінен пайдаланады. Украиналық зерттеуші Н. Кузовова «өмір сүру» стратегиясы терминін (стратегия выживания) мағынасын тарих ғылымында 1932-1933 жылдардағы ашаршылық тарихын зерттеуде қолданудың перспективалары мен практикасын қарастыра отырып, тарих ғылымында нақты анықтамасы жоқ екенін айтады (Кузовова, 2022: 96-106). Алайда «аман қалу» стратегиясын тарих ғылымында қолданылуын ауызша тарих, баяндау, естеліктермен бөлісу секілді әдістермен тығыз байланысты зерттеу керек. Себебі, біз қарастырып отырған мәселеде қуғын-сүргінге ұшыраған, жазықсыз жазаланған әлеуметтік топ өкілдері діни қызметкерлердің ұрпақтарының естеліктері, мемуарлары мен ата-бабаларының баяндаған естелік әңгімелері құнды деректер тобына жатар еді. Сондай-ақ естеліктер, күнделіктер, жеке жазбалар мен заманхаттардың басты ерекшелігі – пайда болу негізі жағынан жеке адамдық деректер тобына жатқандықтан, олар аса субъективті болып келеді. Себебі, жеке адамның замандастары және келешек ұрпақ үшін өзі қатысқан тарихи оқиғалардағы іс-тәжірибесін көрсету ондағы өзінің орнын ой елегінен өткізу, болған оқиғаларды адамның жадында қалпына келтірудің ерекше құралы ретінде маңыздылығы жоғары. Осы орайда Санкт-Петербург мемлекеттік университетінің қызметкері Н.А.Артеменконың 2020 жылғы мақаласындағы ауызша тарих пен адам жадының арақатынасы, травматикалық тәжірибедегі баяндау ерекшеліктерін талдай келе, «бір дәуір ұстанатын белгілі-

бір ұғымдар мен терминдер бар және мұндай ұстану сол дәуірдің диагнозы, заманның белгісі ретінде әрекет етеді» - деген тұжырымдамалары ойға келеді (Артеменко, 2020:14-33). Автор адам жадындағы естеліктерді белгілі-бір травматикалық жағдайды баяндайтын әңгімелерге теңеп, жеке, тіпті ұлттық, әлеуметтік бірегейлікті бұзуға алып келетін деструктивті мәселелер қатарына жатқызған. Сол себепті де, репрессияға ұшыраған діни қызметкерлердің ұрпақтары үшін, жалпы кеңес үкіметі билігі тарапынан қуғындалған ата-бабалары туралы еске алу қиын екендігін, ұрпақтарының санасына травматикалық естеліктерді баяндау психологиялық түрде оңай болмағандықтан, қоғамда аз айтылып, зерттеліп жүргенін мойындауымыз керек. Қазақстан тарихында аталған терминді алғашқылардың бірі болып қолданып жүрген тарих ғылымдарының докторы, профессор Ә.К.Мүмінов болды. Тарихшы ғалым «аман қалу» стратегиясы ұғымын Ресейдің кеңестік және патшалық кезеңіндегі дінбасылар мен молдаларына қарсы жүргізген саясатын зерттеуде пайдалануда. Жалпы, Ә.К. Мүміновтың (Мүмінов, 2007, 2017, 2019) зерттеулерін аталған мәселені зерттеудегі тарихнамалық маңызды зерттеулер тобына жатқызуға болады.

Ислам – Ресейдегі және одақ территориясындағы православиеден кейінгі екінші үлкен дін болғандықтан кеңес халықтарының мұсылман бөлігі мен большевиктер арасындағы қарым-қатынастардың дамуын көптеген шетелдік, орыс, қазақ авторлары зерттеді. Таптық идеологияны насихаттауға бағытталған кеңестік еңбектерде бұл термин мүлде қолданылмайды.

Аталған терминге қатысты көршілес Қырғызстан мен Якутия тарихын зерттеуде қолданылған еңбектермен салыстырар болсақ, «Стратегия выживания Якутских интеллигенции в XX веке» атты монографияда 1930-1940 жж. Ресей билігі тарапынан якут халықтарының білімді зиялы өкілдеріне тағылған айыптар мен қуғындау басталғаны жазылады. Якуттардың жоғары білім алуға қызығушылығы, олардың қоғамның барған сайын күрделене түскен әлеуметтік құрылымына бейімделуге ұмтылысын көрсетті. Себебі, Якут АССР-інде жоғары білімі бар мамандардың саны 1955 жылы 5,2 мың адамнан 1985 жылы 61 мың адамға дейін өссе, оның ішінде инженерлер 1,3 мыңнан 25,1 мыңға дейін, агрономдар, ветеринарлар, орманшылар 0,3 мыңнан 3,3 мыңға дейін, дәрігерлер 0,7 мыңға дейін, мұғалімдер, мәдениет қызметкерлері мен кітапханашылар 8 мыңнан 20,6 мыңға дейін өскен екен. Алайда, 1960 жылдан кейін Якут АССР-де мектептердегі білім беру жүйесі орыс тіліне ауысқаннан кейін, өз тілін білмейтін интеллигенция өкілдерінің саны өскен болатын (Иванов, 2007:186-187). Бір жағынан якут зиялы өкілдерінің қалыптасқан саяси-идеологиялық жағдайдағы «аман қалу» стратегиясын тіл мәселесіне қатысты зиянды пайдасыз жақтарын көруімізге болады. Бұл мәселеден ел тарихындағы ұқсас тұстарын байқаймыз, себебі, атеистік қоғам құру мақсатындағы күрестер мен жүргізілген ауқымды әрекеттерден, мектептерде, университеттерде білім алған сауатты, зиялы қазақ жастарының арасында Якутиядағы сияқты тіл мәселесімен қатар, діни сауатсыздықтың орын алғанын көре аламыз.

Көршілес Қырғызстанның 2010 жылы Ош қаласында болған қақтығыстан өзбек қауымының аман қалу стратегиясы ретінде – некені қарастырған қызықты бір мақала бар. Ол жерде Өзбекстанмен шекаралас қырғыз елінің оңтүстігіндегі Ош қаласында тұратын өзбек қыздарды ата-анасы күштеп, ертерек некеге отыруына жағдай жасағаны айтылады, себебі 2010 жылы Ошта этникалық қақтығыс кезінде жыныстық зорлық-зомбылықтар өте көп болғандықтан, өзбек қауымы Оштағы өз қауымын құрметтеу, әйелдерді сексуалды зорлық-зомбылықтардан қорғау, оларды болдырмау мақсатында, жергілікті өзбектер неке қиюды ұлт ретінде «аман қалудың» бір жолы ретінде пайдалана бастағанын мақала авторы интервью әдістері бойынша зерттеген (Исмаилбекова, 2016:158).

Ресей тарихнамасындағы аталған терминге қатысты тарихи зерттеулерге келер болсақ, 1992 жылы Хельсинки университетінің әлеуметтік саясат институтының қызметкері Т.Пирайнен Санкт-Петербургке фин-ресейлік бірлескен ғылыми жобаны ұйымдастыру ұсынысымен Ресейге келіп, түбегейлі әлеуметтік-экономикалық өзгерістер жағдайында қалалық отбасылардың «аман қалу» әдістері мен стратегияларын зерттейтін бірлескен жобамен айналысады (Быстрова және басқалар, 1995:143-165). «Құрылымдық өзгерістер және өмір сүру стратегиялары: Ресейдегі нарықтық қатынастарға бейімделу» жобасының негізгі мақсаты - азаматтардың күнделікті өмірінде болып жатқан әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістерге жауап ретінде нарықтық экономикаға көшуге әзірленген стратегиялардың барлық кешенін сипаттау және талдау болып табылды. Зерттеудің орталық тақырыбы (өмір сүру стратегиялары туралы) екі кіші жобамен толықтырылды: біріншісі нақты әлеуметтік мәселелерді зерттеуге қатысты, екіншісі - өмір сүру стратегиясының құрамдас бөлігі ретіндегі әлеуметтік желілер және олардағы өзгерістерді зерттеген. Осы орайда өзгермелі жағдайларда халықтың өмір сүру стратегияларын шартты түрде 3 негізгі кезеңге бөліп зерттейді.

1. Пассивті әлеуметтік бейімделу.

2. Өміріндегі түбегейлі өзгеріс.

3. Эскапизм – өмірдегі жағымсыз, қызықсыз нәрселерден аулақ болу, күнделікті өмірден, шындықтан қашу.

Стратегиялардың аталған осы үш нұсқасы да респонденттердің яғни біздің мақаламыздағы репрессияланған діни тұлғалар мен олардың ұрпақтарының мінез-құлқындағы ауытқулармен бірге жүзеге асырылып, естеліктер мен олар туралы жазылған еңбектер, мақалаларды талдау барысында пайдаланылатын болады. Сол себепті әр тұлғаның, әр қудаланған діни қызметкерлер мен молдалардың белгілі-бір мекенге, елге бейімделуі немесе қуғын-сүргін кезіндегі «аман қалу» стратегиясы жеке, қайталанбас құбылыс екенін ескеруіміз керек.

Бұл термин сонымен бірге Ресей тарихында екінші дүниежүзілік соғыс кезеңінде фашистік блокадада қалған Санкт-Петербург қаласының тұрғындарына қатысты зерттеулерінде кеңінен пайдаланылып жүр.

Нәтижелер. Отандық тарихнамада Қазақстан территориясында исламның таралуын, қазақ даласында салынған мешіттердің тарихы және дінбасылардың өмірі мен кеңес билігінің Қазақстандағы дінге қатысты саясатын зерттеуге

арналған көптеген еңбектердің бар екендігі жоғарыда айтылған болатын. Алайда, ол еңбектер мен зерттеудерде қуғынға ұшыраған молдалардың, діни тұлғалардың өмірбаяны мен ұрпақтары туралы мәліметтер жалпылама зерттелген.

Тағы бір архив құжаттары негізінде жазылған «Ақтөбе өңіріндегі кеңестік қуғын-сүргін зобалаңы» атты Мемлекет басшысының тапсырмасы нәтижесінде жарық көрген «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау» жөніндегі Мемлекеттік комиссияның Ақтөбе облысы бойынша жарық көрген еңбегінде кеңестік билік тұсында қуғын-сүргін зардабын көрген топ дәстүрлі дін өкілдері де болғаны айтылады. Дәстүрлі дін өкілдері – молдалар, хазіреттер, ишандар 1916-1917 жж. ұлт-азаттық және Алаш қозғалысына рухани және қаржылай қолдау беріп, 1918-1921 жж. Азамат соғысы жылдарындағы қалыптасқан қиындықтармен тікелей күрес жүргізді. Олар 1927-1928 жж. Кеңес үкіметінің елдегі барлық ауыл шаруашылығы мен материалдық ресурстарды тәркілеу науқанына қарсылық танытып, шаруашылығын (мал-мүлкін) сақтап қалу мақсатында оңтүстік бағытқа қарай (Қарақалпақстан, Өзбекстан, Түркіменстан, Ауғанстан) көшуді ұйымдастырғаны жөніндегі деректерді келтіреді. (Көшеров және басқалар, 21-том, 2022:5).

Ақтөбе облысында 500-ден астам дәстүрлі дін қызметкерлері сайлау құқығынан айырылған. Оның мұсылмандық бағытта 400-ден астам болса, христианшылдық бағытта 100-ге жуық дін өкілдері сайлау құқықтары болмаған. 1931-1933 жылдары аштыққа қарсы қозғалысты адам күштерін жұмылдыру арқылы барынша Кеңес үкіметіне қарулы қарсылық таныту мен басшылық қызметті ұйымдастыру жағдайларына байланысты 1933-1938 жылдары дін қызметкерлері 3 жылдан 10 жылға дейін еңбек лагерлеріне қамалды, кейбірі әскери жағдайға байланысты Кеңес үкіметіне қарсылық танытқандары үшін соттың шешімінсіз, тек үштіктің бұйрықтарымен атылды. Осылайша, дәстүрлі дін өкілдері кеңес өкіметінің жүргізілген жаппай саяси қуғын-сүргіннің құрбандары болды (Көшеров және басқалар, 2022:7).

1937 жылдары репрессияны күшейтуге сылтау ретінде КСРО Жоғарғы Кеңесіне сайлау да пайдаланылды. Осылай республика прокуратурасының ерекше бөлімінің ақпаратында: «Кейбір жерлерде тап жауларының қалдықтары сталиндік конституцияға қарсы контрреволюциялық үгіт жүргізуге тырысуда, олар сонымен қатар сайлау комиссиясының мүшелеріне қарсы террорлық әрекеттер ұйымдастыруда. «Кейбір жерлерде сайлау комиссияларының құрамына репрессияланған байлар, молдалар және басқа да қашқан-пысқандардан тұратын қылмыскер элементтерді кіргізуге талпынулар болып, аты-жөндерін өзгерту арқылы сайлаушылардың тізімін шатастыру және бұл тізімге жүздеген сайлаушыларды қоспау жағдайлары орын алды» (Көшеров және басқалар, 2022:9-10).

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдарында репрессия кезінде көршілес мемлекеттерге өтіп кеткен, діни көзқарастағы тұлғалар, бай - кулактарға қатысты «мәжбүрлі босқындар» деген термин қолданылады. Не себепті отбасына және өзіне

«контрреволюцияшыл» деген айып тағылған дінбасы, молдалар, ишандар көршілес мемлекеттерге мәжбүрлі қашуға барды? Себебі олардың тұрып жатқан жері мен мал-мүлкіне қатысты конфискациялар туралы шығарылған 14 наурыз 1928 жылғы қаулының 8-тармағында бұл қаулы Қазақ АКСР аумағында тұрып жатқан жергілікті халыққа қатысты қолданылады деп жазылды, яғни басқа мемлекеттерде заңдық күші жоқ, сол себепті егерде аман-есен көршілес мемлекеттерге өтіп кеткен жағдайда (Қытай, Ресей, Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан) оларды қамауға алу немесе тәркілеумен арнайы органдар айналыспады (Балтабаева және басқалары, 2022 :5-том). Бұл да бір қуғындауға ұшыраған діни тұлғалардың жоғарыда айтылған «эскапизм – өмірдегі жағымсыз, қызықсыз нәрселерден аулақ болу, күнделікті өмірден, шындықтан қашу» арқылы өзін және отбасын сақтап қалу арқылы жаңа ортаға бейімделуге барысында осындай атауларға ие болды.

Тақырыбымызға қатысты қызықты ақпараттарды 2016 жылы жарық көрген М.А.Алибаевтың «Кеңестік Қазақстандағы ислам: аман қалу стратегиялары» монографиясынан көруге болады. Онда Қазақстандағы исламның кеңестік кезеңін қарастырады. Монография авторы діннің атеистік режимге бейімделу аспектілерін, атап айтқанда, аман қалу стратегияларының себептерін Ақмола облысы материалдары бойынша зерттеп, қажылыққа бару, қазақ жеріндегі қасиетті жерлерге зиярат етуді ислам дінінің «аман қалу» стратегиясы ретінде көрсете отырып, «паралельді ислам» терминін қолданады (Алибаев, 2016). Тағы бір біз тоқталатын маңызды еңбектердің бірі – 2006 жылы жарық көрген «Жаппай саяси қуғын-сүргіндер жаңғырығы. Қазақстан дінбасыларының қайғылы тағдыры». Тоталитаризмнің құрбаны болған 800 ге жуық діни адамдардың тізімі мен қысқаша өмірі туралы және қандай айыппен жазаланғаны туралы жазылған бұл еңбекте нақты мәліметтер берілген. 1923-1924 жылдары бұрынғы Кеңес Одағы аумағында 2469 дін қызметкердің тұтқындалып, ал 1931-1932 жж. олардың саны 19812-ге жеткені баяндалады (Гринев, Сенютина, 2006:4). Жазалауларға байланысты кәсібін өзгертуге мәжбүр болған молдалар туралы да ақпараттар жазылған. Қазақстанда 900-ден астам дін қызметкері мемлекеттік қылмыс жасады деген айыппен негізсіз қамауға алынды, оның ішінде 431 адам өлім жазасына кесілген, бұл барлық қудаланғандардың 44% құрап отыр. Дінге қатысты қуғын-сүргін құрбандарының санаты өте кең, оған діни басқармадағы әртүрлі топтар да, дінді қолдайтын қарапайым діндарлар да кірді. Мұсылман дін қызметкерлерінің ішінде молда, молда-бай, бұрынғы молда, діни фанат (мұсылман діни лидерлерге көмектесетін діни белсенділер тергеу істерінде осылай белгіленді), «кезбе молдалар», ишандар, азаншылар, мутаваллилер, имамдар, хазіреттер барлық санаттары кірді. Кеңес үкіметінің баса назар аударған діни санаттары - ишандар болды. Ол туралы «ерекше назар аударуды қажет ететін елеулі фактілердің бірі – Қазақстандағы ишанизм мәселесі. Мысалы, Орал губерниясы, Қарақалпақ өлкесінің бүкіл аумағы, Сырдария мен Ақтөбе губерниялары осыдан ерекше зардап шегеді. Бұл діни қызметкерлер контингенті, әсіресе Қазақстанның оңтүстік облыстарында өзбек дінбасылары мен халқының болуына байланысты фанатизм мен діндарлықпен

ерекшеленеді, Өзбекстан ишандарының тығыз байланысы мен тұрақты ықпалы салдарынан өте реакцияшыл және контрреволюцияшыл болып келеді» деп жазылған (ҚР ПА, қ.141, 1541 іс, 28-39п.).

Алдымен, «ишан» дегеніміз кімдер дейтін болсақ, ишан-діни білімі терең, бойындағы таланты толық ашылған, яғни бойына туа бітті дарыған қабілетті ұстазының берген білімі мен ортасының берген өнегесімен байытқан адам. Ишан деп танылған кісілердің әулиелік қасиеті, бойындағы басқа да қасиеттері (батырлық, ақындық, және т.б) сол кездегі тарихи өмірдің талаптарына сай түрлі қызметтерді атқарып отырған. Әулие-ишан атанған адамдардың негізгі алған білімі бұл дін ілімі деп анықтама берілген. (Сәрсембин, 2023:.)

Ишандар туралы, соның ішінде Ақтөбе облысы территориясында өмір сүрген сары ишан туралы философия ғылымдарының кандидаты Үмбетхан Сәрсембин зерттеген. Қазақтың рухани тұлғаларының (діни тұлғалар, байлар және т.б) жеке өмірін алып қарасақ, олар қиындыққа қарамастан, патша билігі, одан кейінгі кеңес билігі туғызған ұлт зиялыларының жаңа буынын қалыптастырып отырған деп баға береді, аман қалу мақсатында ұрпақтарымен Қарақалпақстанға көшуге мәжбүр болған, Ақтөбе облысы, Ырғыз өңірінде діни ағартушылықпен айналысып, Сарыоба деген жерде мешіт салдырып, медреселерде шәкірт тәрбиелеумен айналысқан, ел тарихында есімі ұрпаққа белгілі Қосым қожаның тікелей ұрпағы Сары Ишан туралы жазады, мұрағат құжаттарына сүйене отырып, Сары ишан бабамыздың не себептен әуелі Нұра, Тәуіп жағында болып, кейін Қарақалпақстанға халықпен бірге кеткенін, 1933 жылы елге қалай оралғанын мына бір мұрағат деректерінен байқай аламыз дейді. Мәселен, 1935 жылғы 25 қазандағы ОГПУ-дың Ақтөбе облыстық саяси құпия бөлімінің берген мәліметінде былай делінген дейді. «Иргизский район: начиная с 1931 года население района систематически кочует. Всего за это время из пределов района откочевало свыше 1000 хозяйств, причем из иргизского района перекочевало в местность Карабутак более богатую (присоединена к Иргизскому району в 1932 г.) 1872 хозяйства. Тургайский район: «с 1931 года по май 1933 г. из района откочевало 2400 хозяйств. Откочевники в поисках хлеба направились в разные стороны. Население аулов №2,5,6,8,14 и 15 поражены откочевавшими тенденциями и сейчас. Хлеб в этих аулах совершенно погиб и население питается разными суррогатами в силу чего есть случай опухания» (АОМА, 13-қ, 2-тізбек, 458-іс, 26-п). Бұл мақаладан біздің айтып отырған «аман қалу» мақсатындағы діни тұлғалардың не себепті елін тастап, уақытша өзін, отбасын, тіпті діни көзқарастарын аман алып қалу үшін көршілес мемлекеттерге мәжбүрлі көшуінің себептерін айқындап отыр, және де барлық көшуге мәжбүр болған халықтың белгілі бір уақыт өткеннен кейін еліне қайтып келгенін, оған Сары ишан сияқты дүние-мүлкі, малы бар ауқатты, жүрегінде иманы бар діни тұлғалардың қарапайым халыққа көрсеткен көмегі көп болғандығын көрсетеді.

Зерттеуші Д.Ю.Араповтың (Арапов, 2010) еңбектерін талдай отырып, XX ғасырдың 20-жылдардың аяғына дейін Кеңес үкіметі негізінен исламға қатысты салыстырмалы төзімділік саясатын ұстанғанын есте ұстаған жөн. 1920-1930 жылдар тоғысындағы «ұлы бетбұрыс» дәуірінде Ресейдегі барлық

конфессияларға, соның ішінде исламға аяусыз шабуыл басталғаны айтылады. Мешіттер жабылып, исламдық ғибадат министрлері қуғын-сүргінге ұшырады, 30-жылдардың ортасында аман қалған жалғыз исламдық әкімшілік - САДУМ институтының қызметі іс жүзінде уақытша тоқтатылады. Ұлы Отан соғысының басталуы ғана кеңес басшыларын тек қана саяси себептермен Ресейдегі мұсылман қауымының рухани өмірінің белгілі-бір қайта жандануын қолдауға мәжбүр етті. Отандық тарихшылар арасында дінге қатысты қудалау кеңестік билік тұсында басталды, империялық кезеңде патшалық билік дінді қолдады, молдаларға түрлі марапаттаулар беріліп, салықтардан босатылды деген тұжарымдар да бар. Сондай-ақ профессор Избасарова Г.Б. мен Мәден А.Т. «XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. басындағы жергілікті қазақ элитасы және оның трансформациясы (Ақтөбе өңірінің материалдары негізінде)» мақаласында жоғарыда айтылған ойымызды толықтыра түседі. Онда XIX ғасырдың соңына қарай патша өкіметі діни қайраткерлердің қызметін шектеуді күшейтті деп жазады. 1891 жылғы «Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару жөніндегі ереже» бойынша бұрынғысынша әр болысқа бір молдадан ұстауға рұқсат етілді. Молдалар қазақтар арасынан сайланды. Жаңа сайланған молданы бекіту және оны қызметінен босату құқығы әскери губернаторға тиісілі болды. Мешіттерді тұрғызуға Ақмола, Семей және Жетісу облыстарында генерал-губернатор рұқсат берсе, ал Орал және Торғай облыстарында ішкі істер министрінің рұқсаты қажет болды делінген (Избасарова, Мәден, 2022:38-39). «XIX ғасырда, әсіресе оның екінші жартысында патшалық Ресей үкіметі осы діни қайраткерлердің ықпалын шектеу жолдарын қарастырды. Қазақ балаларына діни білім беруді шектеді, қазақтардың шет елде жоғары діни білім алуына, қажылыққа баруына шектеу қоя бастады, мешіттер салуға тыйым салды. Патша үкіметінің осы шектеулерінің барлығы 1968 жылғы «Уақытша ережеде» көрініс тапты» дей келе, Кеңес үкіметінің орнауымен қазақ халқы мен элита өкілдерінің, соның ішінде діни қызметкерлердің мал-мүлкіне шабуыл жасалып, олардың қоғамдағы беделі мен мәртебесіне соққы жасалды деп тұжырымдайды (Избасарова, Мәден, 2022: 29).

Еліміз Тәуелсіздік алғалы бірнеше рет аталған тақырыпқа байланысты, яғни, қуғын-сүргінге ұшыраған жазықсыз жандарды ақтау мәселесі көтеріліп, мемлекет тарапынан ауқымды істер жүргізілді, алғаш 1989 жылдан бастау алған тарихи оқиға 1993, 1995, 2002, 2020 жылдары бірнеше этаппен жүргізіліп келеді. Қазіргі таңда Мемлекет басшысының жеке тапсырмасымен тарихымыздың ақтаңдақ кездеріндегі жазықсыз қудаланған, атылған бай-кулак, дінбасылар, яғни XX ғасырдың 20-30 жылдардың саяси құрбаны болған жандарды толық ақтау, олар туралы деректерді жинау, біріктіру процестері әлі де жүзеге асуда. Дегенмен, аталған мәселе жан-жақты зерттеуді талап етеді. Себебі репрессия, қудалау кезінде көптеген молда, діни қызметкерлеріміз жеке басын, отбасын сақтап қалу мақсатында көршілес мемлекеттерге шекара өтіп, ауа көшуге мәжбүр болды, тіпті кейбіреулерін әдейі басқа мемлекеттерге мәжбүрлеп қудалау шаралары болғанын мұрағат құжаттары дәлелдеп отыр. Сол үшін де көршілес мемлекеттердегі қазақтардың ұрпақтарының естеліктері, мұрағат

қорларындағы көші-қон кезіндегі құжаттары т.б. ауқымды зерттеуді талап етеді. Солардың бірі -1865-1914 жылдары Ақтөбе облысы Шалқар өңірінде дүниеге келіп, бүкіл Батыс Қазақстан өңіріне Әбдіғалым Рысмағанбетұлы. Әбдіғалым ахун Бұхара, Хорезмдегі Көкілташ медресесінен діни білім алған, Қажылыққа барып, Шалқар өңірінде мешіт салдырып, дәріс берген. Бердімағанбет Бегейұлы, Жанаман Сейтімұлы, Бейбітәлі ақын, Дәулет ақын, Қасым, Бердіғожа, Әбдіжәміл, Үсен, Жалтума Жиенкүлұлы ақын секілді шәкірттерді тәрбиелеп, Әбдіоқап, Әбдіжәміл (1900-1969), Әбдітәуап (1912-1982) балаларын да діни жолмен тәрбиелеген. Қазіргі таңда Махмұт Әбдіжәлиұлы өз заманында ұстаздардың ұстазы атанған Әбдіғалым ишанның немересі, репрессия кезінде Өзбекстан, Қарақалпақ жерлерін паналап, ұсталып кеткен Әбдіоқап Әбдіғалымұлы туралы ақпараттарды іздестіріп, ата-бабасы туралы қолында бар мәліметтермен бөлісіп жүр. (Махмұт Әбдіжәлиұлының сұхбатынан)

Сонымен, кеңес үкіметінің діни көзқарас пен қазақ еліндегі діни жағдайға қатысты жазалау шаралары мен тиымдарына қарапайым халық қалай жауап қатты деген сұраққа келер болсақ, Қазақстанның батыс бөлігінде кішігірім көтерілістер мен қақтығыстар болып тұрды. Соның бірі – Маңғыстау өңірін 1927-1928 жылдардағы жайлаған ашаршылық пен ата мекенінен ауа көшіп, Тәжікстан еліне босып барған өз заманында еліне құрметті, сыйлы, иманды дәулетті Бесенұлы Тағанияздың жалғыз баласы Қожахметтің балалары кеңес үкіметінің конфискациялау саясатымен келіспей, Форт-Александровскіде қызылдармен жауласқан. Оған себеп, Қожахмет бай болғандықтан, және оның бар малы мен мүлкінің байлығының тәркіленуі. Кейіннен бұл көтеріліс 1931-жылдың наурызында Адай көтерілісіне жалғасады. Қожахметтің үлкен баласы Бимұханбет сол уақытта құрылған Тобыш жасақтарының бас сардары атанып, сол жылы шілде айында темірдей зеңбірекпен қаруланған үкімет әскерлерінен жеңіліс табады. Кеңес үкіметіне бодан болмаймыз деп, бір түннің ішінде жүктерін түйелерге артып, Маңғыстау халқы Иран асып кетуге шешім қабылдаған. Кеңес үкіметін мойындамағандар, байлар, намаз оқитындар және ереуілге шыққан батырлардың күресі енді жер үшін емес, бала-шағы қамы үшін, және жер бетінен жоқ болып кетпес үшін артта ұрпақ қалдыру мақсатында туған жерді тастауға мәжбүр болады. Осындай мысалдар сонау бір қасіретті кезеңнен аман қалу үшін өмірлерінде болып жатқан түбегейлі өзгерістер мен жоғарыда айтылған пассивті әлеуметтік бейімделулерден өтіп, қазіргі кезде ұрпақтары ата-бабасының жолын жалғастырып, еліне оралған жағдайлар өте көп.

Маңғыстау босқындары туралы деректерді (Исенов, Купенов, 2022: 96-98бб). мақала авторы Ақтау қаласының тұрғыны өлкетанушы Нұрғазиев Арман Абайұлынан жазып алғандығын айтады. Маңғыстаулық Қожахмет әулетінің босқыншылыққа ұшырауы, және Тәжікстан мен Ауғанстан асқандығы туралы әулеттің басынан кешкен тағдыр тәлкегі мен жаңа мекенге бейімделуі туралы Өтеген Ихсанұлы мен Бекболат Қайырбекұлының зерттеулерінен оқуға болады. Бұл жерден шығатын түйінді – кеңестік билік еліміздегі әлеуметтік топ өкілдерін таңдамады, байлар, молдалар, қарапайым халық, үкіметке қарсы шыққандарды

жаншып-басу, жазалау сол кездегі қазақ халқына қарсы бағытталған отаршылдық саясаттың айқын көрінісі болды.

Ақтөбе облыстық музейінің еріктісі, арғы атасы кеңес үкіметі тарапынан қудаланған Абдуллина Жібек апайымыздың сұхбатында былай дейді: «Бүгінгі сәтте мен сол кезеңдегі жаңа өкіметтің атеистік саясаты салдарынан зардап шеккен діни қайраткер ұрпағы ретінде мен тек өз басымыздан емес, бүкіл әулетіміз шеккен, сүйегімізге таңбадай басқан «Халық жауы» ұрпақтары атанған қасіретті шақты баяндағым келеді. Балалық шағымыз кеңестік дәуірде өткенімен, өткенді еске алсақ, сонау ғасырдың басында Орта Азияның діни медреселерінен білім алып (Бұхара.Көкілташ медресесі) әрі қарай білімін шет жерлерде жалғастырып, еліне, туған жеріне арада 8 жыл өткенде білімді діни ғұлама болып оралады. Бисен Абдоллаұлы туралы республикалық, басылымдарда, энциклопедияларда, ақпарат құралдарында жазылып та айтылып та жүргендігін естеріңізге салғым келеді. Бисен Абдоллаұлы Ақтөбе облысы, Қобда ауданы, Өтеһсай ауылдық кеңесіне қарасты Жарық елдімекені, Жаманкөл жерінде дүниеге келген. Әкесі Абдолла Амандықұлы (1829-1905) Ислам-Алла тағалының ақиқат жолын, адамзаттың бес парызын, қасиетті Құран мен киелі дәстүрлерін, Мұхаммед пайғамбардың өмірі үлгі боларлық іс-әрекеттері исламның діни, этикалық, құқықтық, жалпы исламның өмір салты туралы ілімдерін толық меңгерген мұсылман елдерінен білім алып, ислам жайындағы пікірлерін елге таратқан.

Бисен хазірет елге оралған соң Ойыл, Қобда, Темір аудандарына танымал әйгілі шебер Бірмағамбет (Бірман) Көшімқұлұлы (1846-1922) ұстаның көмегімен атақонысы Жаманкөл жайлауынан (1910-1912ж.ж.) мешіт тұрғызады. Ол мешіт сол өңірдің балаларын оқытып, тіл сындырып, ағартушылық ілімге баулыған. Ол үлкен рухани орталыққа айналады. Онда ол 16 жыл дәріс оқып, араб тілдеріне, діни тәрбиеге шәкірттер тәрбиелеп, имандылыққа үйреткен. Мешіттер жабылып, жоғарғы жақтан дін өкілдеріне діни сабақ беруге шектеу қойылған кезде хазірет істі болады. Қоғамға қауіпті жан есебінде сайлау салу құқығынан айырып, көпшілік орындарға баруға тиым салынып оқшауланып, өкіметтің назарында болған (АОМА, қ.4,1-ші тізбек, іс.12.306-313пп.) Бисен хазірет мешітін ауылдық кеңесте әкімшілік отыратын үйге айналдырған. 1928 жылы Өтеһсай ауылдық кеңесіне келген тізімде хазіретті 58 бабпен «Халық жауы» ретінде ұстап, дүние-мүлкін тәркілеп, өзін жер аударуға нұсқау келеді. Жоғары жақта әкімшілік кеңесте қызмет атқарып жүрген хатшы сауатты жігіт Сұлтан Бимағамбетов жанашырлық танытып түн жарымында жасырын келіп хабарлайды. Араға күн салып, өзіне қараған ағайынмен ақылдаса келе қараңғы түнді жамылып шағын көшпен Ресей жеріне өтеді. Келіп тоқтаған жері Башқұртстанның Бекқұл елдімекені. Өрнек ауылы» дейді «Руханият» клубының жетекшісі, Жібек Абдуллина.

Бисен Абдоллаұлы секілді діни медреселерде білім алып, мешіт салдырған қаншама молда, ишандардың талайы «халық жауы» деген жала жабылып, қуғындалды. Ақтөбе облысынан ғана емес, барлық Қазақстан территориясы бойынша ату жазасына, түзету лагерлеріне айдалған діни қызметкерлердің

көбінесе ұрпақтарының тарапынан ғана зерттелуде. Ату жазасына кесіліп, кейіннен ақталған дінбасылардың есімдері Ақтөбе облыстық архивінде сақталған. Солардың бірі:

Тағы бір діни көзқарасы үшін қудаланғандардың бірі - Айтқұлұлы Үсен. Руы – тама. Діни атағы – хазірет. 1993 жылы Үсен хазіреттің немерелері – Жаңылтай және Гаухармен кездескенде, Гаухар апай ағасы жөнінде білетіндерін айтып берді. Атамыз Үсен хазірет 1870 жылы туған. Қайда оқығанын білмейміз, бірақ хазірет атағын иеленген соң, Бөрте өзенінің бойындағы бес ауылдың қаржысына мешіт салдырған. Тама, Табын руларының қатар қоныстанған ауыл адамдары тастарды тасып қолғабыс тигізсе, құрылысты башқұрт шеберлері 25 ірі қараға тұрғызған. Осы жерде 1901-1905 жылдары бес ауылдың балалары оқыса, жұма намазына халық өте көп жиналған. 1928 жылы ағамыздың мал-мүлкі тәркіленіп, айдауға жіберіліп, алты айдан соң қайтып келгенде бәрінен айрылғанын көрген. Жалғыз баласы Артығалиды да қудалап, Қараүңгірдегі жұмысынан шығарып жіберіп, белсенділер мешітті құлатуға бұйырған. Әкемнің салдырған мешітін бұздыра алмаймын» деген сөзі үшін Артығали 1937 жылы айдалып кеткен. (Илиясова, 2016:116)

Үсен хазіреттің жеке басына қатысты деректер Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағатынан табылды. 1927 жылдың 15 ақпанындағы сайлауға дауыс беру құқығынан айырылғандар тізімінде 98-ші болып тіркелген Үсен Айтқұлов Бөрте болысы №6 ауылдан деп жазылған (АО МА, қ. 3, 2 - тізбек, 69 іс. 4-5 шп).

Қазақстандық тарихшы ғалымдар Өтеген Ихсанұлы мен Бекболат Қайырбекұлы «Тәжікстан Республикасына 1920-1930 жж. қоныс аударған қазақ босқындары: олардың бейімделуі атты» мақаласында өткен ғасырдағы ашаршылық кезіндегі Орта Азия елдеріне қоныс аударған қазақ босқындары туралы зерттей келе, кеңестік кезеңдегі архивтік құжаттарда «откочевники» деп жазылды және нәубет жылдарында Қазақстаннан ауа көшкен қазақтар тарихы бүгінде Отандық тарих ғылымында өзекті тақырып болып отыр. Сонымен бірге, Тәжікстандағы аз қазақтардың басын қосатын «Бәйтерек» мәдени орталығы, қазақ халқының тарихында Тәжікстанға 5 рет қазақтардың ауа көшкенін және 2013 халық санағы кезінде 2 мыңға жуық қазақтардың тек 600-ғана қазақ болғандығын жазады. Себебі қалғандары өзбектеніп кеткен. Балалары өзбек мектебіне барады, рулары-уақ болғанымен, ұлтын-өзбек деп жаздырып алған делінген (Исенов, Купенов, 2022). Бұл ақпараттардан біз қиын-қыстау кезеңде мәжбүрлі қоныс аударған тұлғалардың жаңа мекенге бейімделуі немесе отанға қайтып оралуы «аман қалу» стратегиясының екі түрлі нәтижесін көрсетеді.

«Қарақалпақ жеріне қоныс аударған қазақ босқындарының қоныстануы мен бейімделуі» атты мақалада PhD доктор Байдалы Р.Ж. жалпы қазақ қоғамында көшіп кету қарсылықтың бір формасы болатын. Қазір сол кезеңдегі көшіп кету, «ауа көшу», «амалсыздан көшіп кету», «үркіншілік», «үдере көшу», «босқыншылық», «шұбырынды босқын», «қанды босқын» атауларымен белгілі болса, архив қорларында ол «откочевники», «возвращенцы» атауларымен жазылған деп, көршілес Өзбек, Қарақалпақ, Қырғыз және Түркмен жеріне

қазақтардың көшуінің негізі бұл республикаларды ұжымдастыру Қазақстандағыдай шектен шықтан жоқ деп баға береді (Байдалы Р.Ж, 2022). Бұл жерде біз жалпы кеңес үкіметінің жүргізген саясатына қарсы көші-қон процесін діни қызметкерлердің «аман қалу» мақсатында көршілес мемлекеттерге бас сауғалаған әрекетін, ашаршылық, күштеп ұжымдастыру, бай-кулактарды тәркілеу сияқты тарихи оқиғалардан бөліп қарастыра алмаймыз, себебі XX ғасырдың 20-30 жылдары қазақ халқының барлық дерлік әлеуметтік топ өкілдерін қудалау – қазақ халқына жасалған отаршылдық, колониалистік саясаттың бір бөлігі еді, және тарихи процестер мен тарихи фактілердің жүйелі түрде зерттелуі үшін бөліп қарастырмауымыз қажет, сонда ғана біз ашық, субьективті шынайы баға бере аламыз.

Әзірге бізде Кеңес мемлекетінің дінге қарсы саясаты, оның нормативтік-құқықтық базасы, Кеңес өкіметінің өмір сүруінің әртүрлі кезеңдерінде оны жүзеге асыру әдістері, оның мемлекетке тигізген ықпалының нақты көлемі туралы толық мәлімет жоқ. Қуғын-сүргінге ұшыраған діни басқарма өкілдерінің және дінге сенушілердің әртүрлі топтарының тағдыры әлі күнге дейін зерттеуді қажет етеді. Кеңес үкіметінің дінге қарсы саясаты мен оның құрамдас бөлігі ретінде дін өкілдеріне қарсы жүргізілген қуғын-сүргіннің жеткіліксіз зерттелуінің басты себебі – қолжетімсіздігі және зерттеушілердің құпияланған тиісті мұрағаттық материалдарға құқықтарының шектеулілігі болып отыр. Себебі, Кеңес мемлекетінің дін өкілдеріне қарсы жүргізген репрессия саясатының толық бейнесін қалпына келтіру, оларды жүзеге асыру, репрессиялық саясатты жүзеге асырудың салдары мен нәтижелеріне мұрағат материалдарына толықтай қол жеткізбейінше мүмкін емес.

Қорытынды. Сонымен, ислам діні қазақ халқының тарихында, әсіресе кеңестік билік жүргізген қудалау, отарлау саясатқа негізделген атеистік қоғамға бетбұру кезеңінде маңызды рөл атқарып, ұлтымыздың салт-санасын айқындауға үлес қосты. Қазақ халқының рухани болашағына бағыт-бағдар беріп, Кеңес Одағы ыдырағанға дейін түрлі трансформациялық өзгерістерге ұшырай отыра, діни қайраткерлеріміз бен діни көзқарастағы тұлғалардың түрлі әлеуметтік, саяси жағдайларға бейімделу арқылы жүзеге асып отырған қызметтері нәтижесінде идеологиялық қару рөлін атқарып келгені рас.

Осылайша, көріп отырғанымыздай, "аман қалу стратегиясы" ұғымы отандық тарих ғылымында, соның ішінде ел тарихындағы ақтандақ, қасіретке толы XX ғасырдың 20-50 жж. дінге қарсы күресте жазықсыз қудаланған дінбасылардың тарихын зерттеуде өз орнын алуда деп айта аламыз, алайда, XX ғасыр басындағы Батыс Қазақстан өңіріндегі Қазақстан молдаларының тарихын зерттеуде қолданылғанымен әлі де толықтыруларды талап етеді. Жоғарыда айтқанымыздай «қазақ тарихындағы тұлғалар болмысын» толық ашу мақсатында жалпылама ғана зерттеулер емес, Қазақстанның әр өңірінде діни қызмет етіп, мешіт-медреселер салуда, сол өңірде діни білімнің дамуына үлес қосқан молдалар мен діни лидерлердің қатарын тарихи деректер негізінде толықтыру қажет.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, дін қызметкерлерін, діни көзқарасы мен ислам дінінің бекіткен парыздарын орындағаны үшін қазақ халқының әлеуметтік үлкен бір топ өкілдерін репрессияға ұшырату «қызыл террордың» бір көрінісі еді. Кеңес үкіметінің XX ғасырдың 20-30 жж. ұстанған қудалау саясаты Кеңес үкіметінің армандаған коммунизм, демократиясына қарама-қайшы келген құбылыс болды және бұл тоталитарлық биліктің шырқау шегіне жеткендігін көрсететін, биліктің қазақ халқын ұлт ретінде жоюды мақсат етіп, әлеуметтік барлық топ өкілдерін, соның ішінде діни тұлғалардың мәдениеті мен бай рухани өмірін құртуға бағыттаған саясатын көрсетті. Сонымен қатар, XX ғасырдың 20-30 жж. Қазақстан молдаларының «аман қалу» стратегиясы тарихы - көршілес мемлекеттерге өз еркімен, кей жағдайда мәжбүрлі бас сауғалауы нәтижесінде ең бірінші кезекте, адам, тұлға ретінде аман қалуына, екіншіден, тұтастай жоюға бағытталған ислам дінінің трансформацияларға ұшырау арқылы қазақ жерінде жойылмай, уақытша ғана діни салт-дәстүрлер мен ережелердің тоқтауына алып келген ерекше құбылыс болғанын дәлелдейді. Осылайша, жоғарыда айтылған ойларымызды түйіндей келе, көршілес отырған елдермен бір кеңістікте тұрып, ортақ мәселелерді шешу мақсатында тығыз байланыс құрып отырған Ортаазиялық республикалардың, соның ішінде Қырғызстан, Өзбекстан, Қарақалпақстанмен тарихи-мәдени байланыстар құрудың маңыздылығы мен рухани нәтижесінің мол болатынына көз жеткізуіміз керек, себебі өткен ғасырлардағы тарихи жағдайларға байланысты шекара сыртындағы қандастарымыздың, «мәжбүрлі қоныс аудару» нәтижесінде көшіп кеткен діни тұлғалар мен олардың ұрпақтары қазақ диаспорасының үлкен бір бөлігін құрап отыр. Аталған мәселе тарихын зерделеу арқылы, репрессиялар мен қуғындау оқиғаларының қаншама шындық, беттерін ашуға болатынын айтқымыз келеді.

Деректер

АО МА - Ақтөбе облыстық Мемлекеттік Архиві

ҚР ПА – Қазақстан Республикасының Президенттік Архиві

Sources

SAAR - State archive of Aktobe region

PA RK - Presidential Archive of the Republic of Kazakhstan

Әдебиеттер тізімі

Арапов, 2010 - *Арапов Д.Ю.* Ислам және Кеңес мемлекеті. Мәселе. 1: (ОГПУ Шығыс бөлімінің материалдары негізінде. 1926) Мәскеу, 2010 ж.

Артеменко, 2020 - *Artemenko N.A.* Oral history, remembering practices and the problem of “access” to the traumatic experience. // *Corpus Mundi* 2020. №4 | ISSN: 2686-9055. P.14-33.

Бабаджанов және басқалары, 2007 - *Бабаджанов Б.М., Муминов А.К., А.фон Кюгельген*. Диспуты мусульманских религиозных авторитетов в Центральной Азии в XX веке. Алматы: Daik – Press, 2007, 265 с.

Бақторазов, 2021 - *Бақторазов С.У.* Оңтүстік Қазақстанда қуғын-сүргінге ұшыраған өзбек азаматтары.// ЭТНОСАЯСАТ – ақпараттық-сараптамалық басылым. 2021. №1-2, 45-52 бб.

Бақторазов, 2022 - *Бақторазов С.У.* Қазақстанның Оңтүстік өңірінде жүргізілген саяси қуғын-сүргін (1917-1939 жж.) : монография; Жамбыл облысы әкімі аппаратының "Қоғамдық келісім" КММ. Алматы : Дарын, 2022. 307 б.

Балтабаева және басқалары, 2022 - *Балтабаева Қ.Н., Айдарбаева Р.Қ., Тілеубаев Ш.Б., Нұрбай Қ.Ж., Оразов Р.Е.* / бас. ред. Е.Т. Карин. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары) V том. Астана: «Алматы-Болашақ» 2022 жыл, 656 бет.

Быстрова және басқалары, 1995 – *Быстрова А., Евдокимова Е., Игнатова С., Серебрянникова А., Еремичева Г., Соловьева Н., Травин И.* Стратегия выживания населения в изменяющихся условиях. // *Мир России*. 1995. № 2. С. 143-167.

Дильманов, 2003 - *Дильманов С.Д.* Исправительно-трудовые лагеря НКВД–МВД СССР на территории Казахстана (30–50-е годы XX века) Алматы, 2002. 344 с.

Жанбосынова, 2010 - *Жанбосынова А.С.* Репрессивная политика Советского государства в 20-50-е годы XX века (на примере Восточного Казахстана). Усть-Каменогорск, 2010. 300 с.

Иванов, 2007 - *Иванов В.Н.* Россия и Якутия: сквозь призму истории / Акад.наук РС (Я), Якутск, 2007. 424 с.

Исенов, Купенов, 2022 - *Исенов У., Купенов Б.К.* «Казахи-беженцы, переселившиеся в 1920-1930 гг. В Республику Таджикистан: их адаптация». Вестник Отан тарихы №3, (99) 2022, 96-106 сс

Исмаилбекова, 2010 - *А. Исмаилбекова.* Брак как стратегия выживания узбекской общины после конфликта в Оше 2010 г. ЭО, 2016 г. № 6. С.156-166.

Кабульдинов және басқалары, 2022 – *Кабульдинов З.Е., Балтабаева К.Н., Джумашев А.М., Калыбекова М.Ч., Касымова Д.Б., Кочиев Э.Р., Рыскулов Т.А.* Политические репрессии среди казахов на территории республик Средней Азии в 20–50-е годы XX века (в свете новых архивных источников). Сборник архивных материалов. Алматы: ИИЭ: ИП «Алма», 2022. 620 с.

Кенжетаев және басқалар, 2022 - *Кенжетаев Д.Т., Сатеришинов Б.М., Төлеген М., Шаповал Ю.В.* / Под общ. ред. Е.Т. Карина. Антирелигиозная политика советского государства и репрессии против духовенства в Казахстане. Сборник документов и материалов. Астана, 2022. Т. 14. 306 с.

Көшеров және басқалар, 2022 - *Көшеров Н., Матсалаева Ж., Сарбаев Д.* / Жалпы редакциясын басқарған Е.Т. Карин. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары) = Материалы Государственной комиссии по полной

реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т. 21: Ақтөбе өңіріндегі кеңестік қуғын-сүргін зобалаңы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Астана, 2022. 324 б.

Кузовова, 2022 - *Кузовова Н.* “Стратегии выживания” в методологии истории // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. 2022. Т. 139. №. 2. С. 96-106.

Мустафаева, 2013 - *Мустафаева А.А.* XX ғасырдың 90-жылдарындағы Қазақстандағы ислам дінінің қайта жаңғыруы. KazNU Bulletin. Oriental series. №4 (65). 2013. 19-23 бб.

Мүмінов, Утепбергенова, 2019 - *Мүмінов Ә.К., Утепбергенова У.* Акмолинская школа в исламских науках. Исламтану және араб филологиясы мәселелері. Халықаралық ғылыми – тәжірибелік конференция материалдары. Алматы, 2019. 27-36 бб.

Раздыкова, 2007 - *Раздыкова Г.М.* Этнический компонент в мусульманском образовании казахов Степного края в конце XIX - начале XX вв. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. 2007. Омск: Издательство ОмГУ, 23 с.

Садыкова, 2015 - *Садыкова А.М.* Кеңес өкіметінің дін саласындағы саясаты (1918-1953 жж). Философия докторы дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2015. 201 б.

Сақтағанова және басқалар, 2017 - *Сақтағанова З.Г., Мажитова Ж.С., Аймахов Е.Н.* Государство и религия в советской истории: этапы и особенности взаимоотношений в Казахстане // *Вестник КазНПУ*. 2017. № 2 (53). С. 191–200.

Сәрсембин, 2022 – *Сәрсембин У.* Сары ишан. // *Aqiqat.kazgazeta.kz*. <https://aqiqat.kazgazeta.kz/news/12064>

Илиясова, 2016 – *Илиясова Р.* Ел иесі, жер иесі. Ақтөбе: «А-Полиграфия», 2016. 116 б.

References

Arapov, 2010 - *Arapov D.Yu.* Islam and the Soviet state. The problem. 1: (Based on the materials of the Eastern Department of the OGPU. 1926) Moscow, 2010.

Artemenko, 2020 - *Artemenko N. A.* Oral history, remembering practices and the problem of "access" to the traumatic experience. // *Corpus Mundi* 2020. #4 | ISSN: 2686-9055. P.14-33.

Babadzhanov and others, 2007 - *Babadzhanov B.M., Muminov A.K., A. von Kügelgen.* Disputes of Muslim religious authorities in Central Asia in the 20th century. Almaty: Daik - Press, 2007. 265 p.

Baktorazov, 2021 - *Baktorazov S.U.* Uzbek citizens persecuted in South Kazakhstan.// *ETHNO-POLITICS* - informational and expert publication. 2021. No. 1-2, P. 45-52.

Baktorazov, 2022 - *Baktorazov S.U.* Political persecution in the Southern region of Kazakhstan (1917-1939): monograph; "Public agreement" KMM of the akim's office of Zhambyl region. Almaty: Daryn, 2022. 307 p.

Baltabaeva and others, 2022 - *Baltabaeva K.N., Aidarbaeva R.K., Tileubaev Sh.B., Nurbay K.Zh., Orazov R.E.* / chief. ed. E.T. Karin. Materials of the State Commission for full acquittal of victims of political persecution (20s-50s of XX century) Vol. V. Astana: "Almaty-Bolashak" 2022. 656 p.

Bystrova and others, 1995 – *Bystrova A., Evdokmova E., Ignatova S., Serebryannikova A., Eremicheva G., Solovyeva N., Travin I.* Strategy of population survival in changing conditions. // *World of Russia*. 1995. No. 2. P.143-167.

Dilmanov, 2003 - *Dilmanov S.D.* Correctional labor camps of the NKVD-MVD of the USSR on the territory of Kazakhstan (30-50s of XX century) / Almaty, 2002. 344 p.

Zhanbosynova, 2010 - *Zhanbosynova A.S.* Repressive policy of the Soviet state in the 20-50s of the XX century (on the example of Eastern Kazakhstan). Ust-Kamenogorsk, 2010. 300 p.

Ivanov, 2007 - *Ivanov V.N.* Russia and Yakutia: through the lens of history / Acad.nauk RS (Ya), Yakutsk, 2007. 424 p.

Isenov, Kупenov, 2022 - *Isenov U., Kупenov B.K.* «Kazakh refugees who moved in 1920-1930. In the Republic of Tajikistan: ikh adaptation». *Bulletin of the History of the Motherland*. No. 3, (99) 2022. P. 96-106.

Ismailbekova, 2010 - *Ismailbekova A.* Marriage as a survival strategy of the Uzbek community after the conflict in 2010. // EO. 2016. No. 6. P. 156-166.

Kabuldinov and others, 2022 - *Kabuldinov Z.E., Baltabaeva K.N., Jumashev A.M., Kalybekova M.Ch., Kasymova D.B., Kochiev E.R., Ryskulov T.A.* Political repressions among Kazakhs in the territory of the republics of Central Asia in the 20-50s of the 20th century (in the light of new archival sources). Collection of archival materials. Almaty: Alma, 2022. 620 p.

Kenzhetaev and others, 2022 - *Kenzhetaev D.T., Satershinov B.M., Tolegen M., Shapoval Yu.V.* / Ed. E.T. Karin. Anti-religious policy of the Soviet state and repression against the clergy in Kazakhstan. Collection of documents and materials. Astana, 2022. 306 p.

Kosherov and others, 2022 – *Kosherov N., Matsalaeva Zh., Sarbayev D.* / Ed. E.T. Karin. Materials of the State Commission for the Full Acquittal of Victims of Political Repression (20-50s of the XX Century) Vol. 21: Soviet persecution in the Aktobe region. Collection of documents and materials. Astana, 2022. 324 p.

Kuzovova, 2022 - *Kuzovova N.* «Strategy of survival» in methodological history // *Vestnik of L. Gumilev ENU*. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies. 2022. Vol. 139. No. 2. P. 96-106.

Mustafaeva, 2013 – *Mustafaeva A.A.* Revival of Islam in Kazakhstan in the 90s of the 20th century. *KazNU Bulletin. Oriental series*. No. 4(65). 2013. Pp. 19-23.

Muminov, Utepbergenova, 2019 - *Muminov A.K., Utepbergenova U.* Akmolai School of Islamic Sciences. Problems of Islamic studies and Arabic philology.

Proceedings of the international scientific and practical conference. Almaty, 2019. P. 27-36.

Razdykova, 2007 - *Razdykova G.M.* The ethnic component in the Muslim education of Kazakhs of the Steppe region in the late 19th - early 20th centuries. Author's abstract of the thesis of the candidate of historical sciences. 2007. Omsk: Izdatelstvo OmGU, 23 p.

Sadykova, 2015 - *Sadykova A.M.* Policy of the Soviet government in the field of religion (1918-1953). Dissertation prepared for the degree of Doctor of Philosophy. Almaty, 2015. 201 p.

Saktaganova and others, 2017 - *Saktaganova Z.G., Mazhitova J.S., Aymakhov E.N.* State and religion in Soviet history: stages and features of relations in Kazakhstan // *Vestnik KazNPU*. 2017. No. 2 (53). P. 191–200.

Sarsembin, 2022 - *Sarsembin U.* Yellow Ishan. // *Aqiqat.kazgazeta.kz*. <https://aqiqat.kazgazeta.kz/news/12064>

Ilyasova, 2016 – *Ilyasova R.* Country owner, land owner. Aktobe: A-Polygraphy, 2016. 11